

УДК 85. 15

Ламонова О. В.

*Інститут мистецтвознавства,
фольклористики та етнології
ім. М. Т. Рильського НАН України*

ОЛЕКСАНДР ФІЛЬБЕРТ: ЖИВОПИСЕЦЬ, КАРИКАТУРИСТ, ПЕДАГОГ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ АРХІВУ ІМФЕ ІМ. М. Т. РИЛЬСЬКОГО)

Ламонова О. В. Олександр Фільберт: живописець, карикатурист, педагог (за матеріалами архіву ІМФЕ ім. М. Т. Рильського). Олександр Фільберт (1911–1996) — відомий луганський живописець, творчість якого є досить характерною для його часу. Головна частина доробку митця — великі полотна на сюжети з найновішої історії (революція 1905–1907 рр., Велика Вітчизняна війна) або на виробничу тематику, виконані в співавторстві, у складі т. з. творчої бригади (О. Фільберт, М. Вольштейн, Ф. Костенко, В. Козодоев). З 1941 р. художник працював також як плакатист і карикатурист, оперативно відгукуючись на події найскладнішого періоду війни. В архіві відділу образотворчого мистецтва ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України (Київ) зберігаються унікальні матеріали щодо О. Фільберта: рукописи й машинописи автобіографій та анкет, листи художника до Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнології (нині — Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології) 1949–1955 рр., фотографії, а також оригінали малюнків для агітвікон 1941 р., що є цікавими й виразними документами епохи.

Ключові слова: Олександр Фільберт, українське мистецтво 1930–1950-х рр., творча бригада, тематична картина, політична карикатура Великої Вітчизняної війни, агітвікно.

Ламонова О. В. Александр Фильберт: живописец, карикатурист, педагог (по материалам архива ИИФЭ им. М. Ф. Рильского). Александр Фильберт (1911–1996) — известный луганский живописец, творчество которого характерно для его времени. Главная часть наследия мастера — большие полотна на сюжеты новейшей истории (революция 1905–1907 гг., Великая Отечественная война) или на производственную тему, выполненные в соавторстве, в составе т. н. творческой бригады (А. Фильберт, М. Вольштейн, Ф. Костенко, В. Козодоев). С 1941 г. художник работал также как плакатист и карикатурист, оперативно откликался на события самого сложного периода войны.

В архиве отдела изобразительного искусства ИИФЭ им. М. Ф. Рильского НАН Украины (Киев) хранятся уникальные материалы об А. Фильберте: рукописи и машинописи автобиографий и анкет, письма художника в Институт искусствоведения, фольклора и этнографии (сейчас — Институт искусствоведения, фольклористики и этнологии) 1949–1955 гг., фотографии, а также оригиналы рисунков для агитокон 1941 г., которые являются интересными и выразительными документами эпохи.

Ключевые слова: Александр Фильберт, украинское искусство 1930–1950-х гг., творческая бригада, тематическая картина, политическая карикатура Великой Отечественной войны, агитокно.

Lamonova O. Alexander Filbert: painter, cartoonist, teacher (based on the materials from archives of Rylsky Institute of Art Studies, Folklore and Ethnology). Filbert Alexander (1911–1996) is known as a famous Lugansk painter, whose work is fairly typical for its time. The main part of the artist's legacy consists of large paintings on subjects ranging from modern history (Revolution in 1905–1907, The Great Patriotic War) to the industrial topics, made in collaboration with coauthors of so-called creative brigades (A. Filbert, M. Volshteyn, F. Kostenko, V. Kozodoyev). Since 1941 the artist had been working as a poster artist and cartoonist, promptly responding to the most complex events of the war. The archive of fine arts department of the Rylsky Institute of the Ukrainian National Academy of Sciences (Kyiv) possesses unique materials on Alexander Filbert, such as manuscripts and typescripts of autobiographies and questionnaires, letters addressed to the artist management of Institute of Art Studies, Folklore and Ethnology (1949–1955), photographs and original drawings for propaganda posters (“agitvika”) in 1941, regarded as interesting and expressive documents of that time.

Keywords: Alexander Filbert, Ukrainian art in 1930–1950's., the creative brigade, thematic painting, political caricature of the Great Patriotic War, “agitviko” (propaganda poster).

Постановка проблеми. Біографія художника складається не лише з офіційних публікацій. Важливими, виразними і просто цікавими доповненнями до неї часто стають також особисті архіви митців. Матеріали щодо О. О. Фільберта (1911–1996), які зберігаються у відділі образотворчого мистецтва ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України (рукописи й машинописи автобіографій та анкет, ділові листи, фотографії, а також оригінали малюнків для агітвікон 1941 р.), є унікальними документами епохи, однак залишаються практично невідомими дослідникам. Приношу подяку співробітниці Інституту, кандидату мистецтвознавства Сторчай О. В. за допомогу в роботі.

Зв'язок із науковими чи практичними завданнями. Дослідження є частиною індивідуальної планової теми автора «Українська графіка 1970–1980-х рр.: творчі портрети» і загальної планової теми відділу образотворчого мистецтва Інституту

мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України «Українське мистецтво на переломі епох: Образ. Трансформація. Стель», а також роботи над «Словником художників України».

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Література про О. Фільберта є, на жаль, невеликою за обсягом. Існують газетні публікації про виставки художника та його співавторів у роботі над великими тематичними картинами [2; 3]. Одна з цих статей належить перу Л. Владича [1]. До луганської виставки О. Фільберта та М. Вольштейна (1967) був виданий каталог [5]. Як плакатист О. Фільберт згадується у відповідному томі «Історії українського мистецтва» [4: 332]. Статті про художника вміщено також в окремих довідникових виданнях [6: 239; 7: 564].

Мета статті. Проаналізувати архівні матеріали щодо О. О. Фільберта, які зберігаються у відділі образотворчого мистецтва Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (Київ), в тому числі — оригінали малюнків для агітвікон (1941 р.).

Виклад основного матеріалу дослідження.

Приводом для листування між відомим луганським живописцем О. О. Фільбертом та Інститутом мистецтвознавства, фольклору та етнографії (нині — Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського) став словник «Художники Радянської України», до якого мала увійти стаття про митця. Листування тривало з 1949 по 1955 р. Кореспондентами художника були славетний графік В. І. Касян, директор інституту Б. С. Бутник-Сіверський і заст. директора з наукової частини О. О. Роміцин.

На жаль, видання «Художники Радянської України» не побачило світу, але надіслані художником матеріали — рукописи, машинописи, фотогра-

фії, вирізки з газет, а також оригінали малюнків — зберігаються в ІМФЕ. Крім необхідних фактів, вони містять чимало виразних деталей і характерних епізодів, через які в біографії конкретної людини відбивається складний і драматичний період в історії цілої країни.

Олександр Олександрович Фільберт народився 26 (за іншими даними — 30) липня 1911 р. в м. Дубовка (нині — Волгоградської обл., РФ) у родині службовця (як написав сам художник в одній із анкет, «Батьки — міщани. Професія батька — рахунковий робітник. Мати — домогосподарка»). У 1927–1930 рр., іще навчаючись у середній школі в Сталінграді (нині — Волгоград), відвідував художні курси. Викладачами майбутнього живописця тоді стали К. І. Фіногенов і М. М. Любимов (вихованець колишнього Строганівського училища). Протягом 1928–1931 рр. юнак був членом художніх об'єднань — спочатку ОМАХРРУ (Об'єднання молоді Асоціації художників революційної Росії), пізніше — безпосередньо АХРРУ (Асоціації художників революційної Росії), а з 1928 р. розпочав і виставкову діяльність. У 1929 і 1930 рр. на обласних виставках АХРРУ експонувались графічна композиція О. Фільберта «Змова куркулів», олівцеві та акварельні портретні замальовки ударників заводу «Червоний Жовтень» та Пичугінського колгоспу.

Після закінчення дев'яти класів середньої школи (1929) О. Фільберт рік працював клубним художником на Сталінградському тракторному заводі, а у 1931 р. поступив до Київського художнього інституту, де спочатку навчався на графічному факультеті у З. Ш. Толкачова та І. І. Плещинського, а після реорганізації інституту в 1934 р. перейшов на другий курс живописного відділення. Тут викладачами молодого художника стало яскраве сузір'я славетних вітчизняних митців: Ф. Г. Кричевський, К. М. Елева, С. О. Григор'єв, П. Г. Волокідін, М. А. Шаронов. Сумлінний студент не залишав роботи навіть під час канікул — так, улітку 1932 р. він виконав замальовки та карикатури для газети «Поволжская правда».

У 1939 р. О. Фільберт закінчив Київській художній інститут, одразу вступив до Спілки радянських художників України та за призначенням виїхав до Ворошиловграда (нині м. Луганськ) працювати на посаді викладача спеціальних дисциплін (рисунок, живопис і композиція) у художньому училищі.

Займаючись педагогічною та громадською діяльністю, О. Фільберт не полишав також і роботи творчої. Найвідоміша частина його доробку — великі тематичні полотна, які, за розповсюдженою практикою того часу, створювалися у співавторстві. Першими співавторами молодого художника стали Федір Тимофійович Костенко (1910–1987) і Володимир Захарович Козодоев. Співпраця з Ф. Костенком тривала довгі роки. В. Козодоев, учень О. О. Шовкуненка, випускник Київського художнього інституту, загинув на Ленінградському фронті у 1942 р.

До художньої виставки з нагоди 50-річчя К. Ворошилова, яка відбулася у 1941 р., співавтори створили кілька картин, уже самі назви яких є надзвичайно характерними для свого часу: «Поліція відправляє т. Ворошилова до тюрми після липневої забастовки 1905 р.», «По етапу», «Нагородження м. Луганськ орденом Червоного Прапора у 1925 р.», «Тт. Ворошилов і Будьонний у майстерні художника Грекова». Сюжет останньої картини, безумовно, не є випадковим: принцип колективної роботи баталістів-греківців не міг не імпонувати творчій бригаді молодих луганських живописців.

О. Фільберт був мобілізований через п'ять місяців після початку війни, 22 листопада 1941 р. Спочатку працював у будбаті, потім став курсантом навчального батальйону. Далі стався епізод, що про нього сам художник згадує так¹: «З жовтня 1942 р. на підставі телеграми ГУФУВ КА від 30 травня 1942 р. я був помилково зарахований до німецької нації, демобілізований з Червоної Армії і направлений в розпорядження <...> тресту “Молотоввугіль” комбінату “Кузбасвугіль”. <...> У вересні 1944 р. я був відновлений на основі документів, отриманих з місця народження, як росіянин». Страшна небезпека обминула курсанта, але до Червоної Армії його вже не повернули. Єдиною зброєю О. Фільберта стала його творчість.

Фільберт О. Ескіз плаката для «Вікна «Комсомольського племені». Папір, акварель, 1941 р.

¹ Усі матеріали цитовано за правилами сучасної орфографії та пунктуації зі збереженням особливостей авторського стилю.

Фільберт О. Ескіз для «Вікна «Комсомольського племені» — «Наша азбука» (літера У). Папір, акварель, 1941 р.

В одному з листів (від 22 лютого 1950 р.) художник згадує: «З перших днів Вітчизняної війни я брав активну участь у роботі по створенню сатиричних антифашистських вікон ворошиловоградської газети “Комсомольське плем’я”. Разом зі мною працювали художники Костенко Ф. Т., Литвиненко В. і Козодоев В. З. В газеті “Комсомольське плем’я” від 31 липня 1941 р. була розміщена фоторепродукція одного з сатиричних вікон, об’єднаних спільним заголовком “Наша азбука”, і замітка про нашу роботу (на фото були репродуковані рисунки художників Костенка Ф. Т., Литвиненка В. і мої). Т<ов>. Литвиненко писав віршовані тексти до цих малюнків. Рисунки для вікон виконувалися <...> аквареллю та чорною тушшю.

У газеті “Комсомольське плем’я” від 21 серпня 1941 р. була розміщена моя карикатура з 4-х рисунків із текстом “Думали про победу... а попали в руки к Деду”. Крім того у “Вікнах Комсомольського племені” експонувалися мої акварельні композиції “Розгром фашистської автоколонії” і “Партизани”. Видавництвом газети “Ворошиловоградська правда” був виданий масовим тиражем мій плакат про народне ополчення (дата видання — 24 серпня 1941 р.).

Сатиричні вікна “Комсомольського племені” користувалися великою популярністю у ворошиловоградців. Яскраві, гострі карикатури із лаконічними, часто римованими текстами були вельми дохідливими, били в ціль і знаходили живий відгук у серцях ворошиловоградців. Усією роботою по виданню сатиричних вікон керував відп<овідальний> редактор газети “Комсомольське плем’я” т. Шапіро та відп<овідальний> секр<етар> редакції т. Левітін.

У мене збереглися газета “Комсомольське плем’я” від 31 липня 1941 р. (з репродукцією одного з вікон), вирізка з газети “Комсомольське плем’я” з репродукціями 2-х моїх акварельних композицій “Партизани” та “Розгром фашистської автоколонії”, вирізка з карикатурою “Думали про победу... а попали в руки к Деду” та ескіз однієї з карикатур, що зображає бомбардування Берліна радянськими літаками й панічну втечу Гітлера, Герінга та Геббельса в бомбосховище (дата ескіза — 24.08.1941).

З 1-го листопада 1942 р. по 10 вересня 1945 р. я працював на шахті №4 тресту “Молотоввугіль” (Кузбас) в якості художника. За час роботи я виконав безліч політкарікатур, плакатів, стінгазет, “Бойових листків”, “Блискавок”, дошок пошани та ін. Усі ці роботи були виконані <...> або клейовою фарбою на фанерних щитах чи дошках, або аквареллю та тушшю (стінгазети, “бойові листки”).

Начальник шахти №4 т. Бармут і голова шахткому т. Петелеєв дали високу оцінку моїй роботі. На жаль, я не мав можливості фотографувати свої роботи і тому майже нічого не зберіг, за виключенням кількох ескізів».

Не припиняє художник і власне творчої роботи — у співавторстві з Ф. Костенком були створені картини «Ведуть полонених» (1943), «Олег Кошо-

вий» (1944), «В забої» (1945), «Портрет гірняка-стаханівця Ващенко» (1945). Усі вони експонувалися на обласних художніх виставках у Кемерово.

1947 р. О. Фільберт отримав медаль «За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.».

Повернувшись до Ворошиловограда (1945 р.), художник продовжує викладати в художньому училищі. Наступного, 1946 р. до сумісної роботи Ф. Костенка та О. Фільберта приєднується ще один майстер — Мойсей Левович Вольштейн (1916–2000). Виникає нова творча бригада, яка, за словами самого О. Фільберта, розпочинає свою діяльність розробкою героїчної теми «Молодої гвардії», — так з’явився «цикл творів, пов’язаних з життям та підпільною роботою комсомольців Краснодона. Використовуючи різноманітну техніку (олія, акварель, олівець, гуаш, туш, сангіна, вугіль), бригада створює портрети молодогвардійців <...>, їх батьків та вчителів <...>, а також показує зарисовки тих місць, серед яких жили, відпочивали та діяли члени “Молодої гвардії”. Одночасно бригада пише і велике полотно “Нескорені”, яке розказує про мужність, стійкість і патріотизм молодогвардійців».

Наступні роки художник характеризує так: «На цей час припадає робота О. Ф. як члена бригади над створенням галереї портретів знатних людей Донбасу». «Повним складом» бригади було написано картину «Біржа праці» (1947). Але більшість своїх творів О. Фільберт виконав у співавторстві з М. Вольштейном: «Сім’я шахтаря» (1951), «Безробітні біля воріт заводу «Дюмо» (1955), «Безробітні. Старий Донбас» (1957), «Бригада», «Тут шахті комсомольській бути» (об. — 1960), «Відпочинок шахтарів» (1963), «З піснею про Батьківщину» (1965), «У Горках» (1969), триптих «Хліб» (1971)... Майже усі твори луганських живописців присвячені, звичайно, шахтарській тематиці. Але, наприклад, картина «Біля чумацького вогнища» (1964) — дотик до української старовини, а «В аральській експедиції» (1961) — внесок до Шевченкіани.

Картини О. Фільберта, Ф. Костенка та М. Вольштейна зберігаються в художніх музеях Луганська, Донецька, Львова, Ужгорода, Дніпропетровська, Полтави, Сум, у Луганському краєзнавчому музеї, а також у Кемеровській картинній галереї (РФ).

Не припиняв живописець і педагогічної роботи в Луганському художньому училищі.

Помер Олександр Олександрович Фільберт 7 грудня 1996 року в Луганську.

Крім машинописів, рукописів та фотографій, в архіві ІМФЕ ім. М. Т. Рильського зберігаються оригінали двох творів О. Фільберта — виконані в 1941 р. акварельні ескізи до плакату та агітвікна. Хоча художник був перш за все живописцем, певний досвід роботи графіком, в тому числі й плакатистом, він мав. Так, йому належав плакат «Єдиним фронтом проти фашизму» (1937), створений у співавторстві з П. Куценком та І. Цибульником [4: 332].

У найтяжчі місяці війни художник — графік, плакатист, карикатурист — мав працювати не лише виразно, а й оперативно, швидко відгукуючись на найактуальніші події. Не випадково коментар до деяких малюнків О. Фільберта — цитати з газет (наприклад, «У тилу фашистів успішно діє партизанській загін, який очолює відважний патріот, відомий під прізвиськом “Дід”»).

Ескіз 1941 р. цілком виконує поставлену мету — відтворити страшний і максимально огидний образ ворога. Фашистського загарбника оточують палаючі будівлі та мертві тіла. Серед безжально вбитих — дитина. Загарбник тримає закривавлений лантух зі здобиччю. Демонічний чорний птах або (ймовірніше) кажан тримає над цим «переможцем» вінок. Ескіз не містить тексту, але, ймовірно, він був таким: «Помстися!».

На жаль, не має текстового підпису і другий ескіз, хоча серія карикатур «Наша азбука», безсумнівно, супроводжувалася виразними та кмітливими текстами, автором яких, нагадаємо, був сам Валентин Гаврилович Литвиненко (1908–1979) — відомий український графік і карикатурист. Літера «У» означає, ймовірно, «убежище» (сховище), куди з «ужасом» (жахом), а можливо, також і з «удивленням» (здивуванням) ховаються фашистські лідери. Йдеться, поза сумнівом, про бомбардування Берліна радянською авіацією, яке тривало з 7 червня по 5 вересня 1941 р. (ескіз, нагадаємо, був створений 24 серпня 1941 р.). Операція, яку очолювали В. Грецишніков, А. Єфремов і М. Водоп'янов, мала не стільки військовий, скільки психологічний і навіть пропагандистський ефект. Малюнок О. Фільберта є максимально оперативним відгуком на ці події. Зазначимо, що архітектура Берліна передається художником досить умовно, тоді як Гітлера, Герінга та Геббельса неможливо не впізнати — адже радянська політична карикатура не лише познайомила населення із їхньою виразною зовнішністю, а й надала кожному своєрідне «амплуа».

Ескізи виконані аквареллю, причому їхня колористична гама є несподівано багатого й навіть вишуканою, як-от поєднання глибоко-синього із сірим або чорним. У цілому ж ескізи створюють враження не так «графічних», як «живописних», адже створені вони саме живописцем.

Висновки. Матеріали, які зберігаються в архіві відділу образотворчого мистецтва ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, є цікавим доповненням до біографії луганського художника Олександра Олександровича Фільберта. Особливо це стосується роботи художника у роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.

Перспективи подальших досліджень. Подальша робота в архіві відділу образотворчого мистецтва ІМФЕ ім. Рильського, без сумніву, виявить ще чимало цікавих — можливо, навіть унікальних — матеріалів, які стануть важливим доповненням до історії мистецтва України минулого століття, а також до багатотомного «Словника художників України», над яким працює відділ.

Література:

1. Владич Л. На позиціях соцреалізму / Л. Владич // Радянське мистецтво. — № 45. — 1947. — 12 вересня.
2. За нові творчі дерзання, за нові успіхи, товариші художники! // Прапор Перемоги (Луганськ). — 1949. — 17 квітня.
3. «З любов'ю до людей». Персональна виставка картин художників О. О. Фільберта та М. Л. Вольштейна // Прапор Перемоги (Луганськ). — 1967. — 12 березня.
4. Історія українського мистецтва / [Під ред. М. П. Бажана]. — Т. 5. — К., 1967. — 452 с.
5. Персональная выставка произведений художников М. В. Вольштейна, А. А. Фильберта: Каталог. — Луганск, 1969.
6. Словник художників України / [Під ред. М. П. Бажана]. — К., 1973. — 272 с.
7. Художники України: Енциклопедичний довідник / [Авт.-уп. М. Г. Лабінський]. — К., 2006. — 640 с.

References:

1. Vlady'ch L. Na pozy'ciyah soczrealizmu // Radyans'ke my'stecztvo. — № 45. — 1947. — 12 veresnya.
2. Za novi tvorchy derzannya, za novi uspixy', tovary'shi hudozhny'ky'! // Prapor Peremogy' (Lugans'k). — 1949. — 17 kvitnya.
3. «Z lyubov'yu do lyudej». Personal'na vy'stavka karty'n hudozhny'kiv O. O. Fil'berta ta M. L. Vol'shtejna // Prapor Peremogy' (Lugans'k). — 1967. — 12 bereznya.
4. Istorya ukrayins'kogo my'stecztva / pid red. M. P. Bazhana. — T. 5. — K., 1967. — 452 s.
5. Personal'naya vystavka proy'zvedeny'j hudozhny'kov M. V. Vol'shtejna, A. A. Fy'l'berta.: Katalog. — Lugansk., 1969.
6. Slozny'k hudozhny'kiv Ukrayiny' / pid red. M. P. Bazhana. — K., 1973. — 272 s.
7. Hudozhny'ky' Ukrayiny': Ency'klopedy'chny'j dovidny'k / avt.-up. M. G. Labins'ky'j. — K., 2006. — 640 s.